

UDK 811.163.4'342(497.16)

Izvorni naučni rad

Indira SMAJLOVIĆ (Tuzla)

indirasmajlovic@yahoo.com

PONAŠANJE POLUGLASA U KORPUSU BOSANSKOHERCEGOVAČKIH EPITAFI

Ovaj rad predstavlja skraćenu ponašanja, redukovanja i reflektovanja, jakih i slabih poluglasa u korpusu inskribiranih bosanskohercegovačkih stećaka, odlika općih slavenskih ili autohtonih bosanske redakcije. Tradicionalni grafijski manir bosanske redakcije te produkcija starobosnizama, adoptira i adaptira likove poluglasa staroslavenske tradicije, pa u prvoj fazi *genesisa i progresusa* bilježimo upadljive arhaične pojave (prisustvo glagoljskih slova, stari oblici ćiriličnih slova, pravilnu upotrebu *q* - *q* akuz. sig. f.), ali pratimo i karakteristične pojave rađanja bosanske redakcije: *đerv* najstarijeg oblika, prijedlog *u* mjesto *vb*, dosljedna zamjena *y* sa *i*, adjektivni nastavak *-ga*. U tome periodu još uvijek bilježimo jaki poluglas *ʔ*: *vb*, *ʔmrč*, *bratʔ*, *imnemʔ* (s ispuštenim *e*), *snʔmi* (bez title), kao i grupaciju *-ʔr* uz pravilo ili uz odstupanje od uobičajene ortografske norme. Isto razdoblje svjedoči i redukciju poluglasa u apsolutno slaboj poziciji. Konstrukcije s poluglasom iz kasnijih razvojnih perioda epigrafske građe, svjedoče jednojerovni sistem. Nakon polovine XII stoljeća poluglasi su uglavnom u slaboj poziciji, na kraju riječi koja završava konsonantom, ističući da na određenome broju natpisa pisanje poluglasa nije dosljedno. Poluglasi isključivo bilježe refleks u vokale *a* i *i*, s većom frekvencijom u prvome slučaju. Na znatnome broju slučajeva registramo neetimološki poluglas umjesto etimoloških vokala *a*, *e*, *o* i *i*. Neki su likovi podređeni komparaciji s bliskim crnogorskim, zarad prikaza autohtonosti, odnosno univerzalnosti, produkcijske i teritorijalne bitnosti.

Ključne riječi: *inskribirani stećci, bosanska redakcija, jaki i slab i poluglasi, napregnuti poluglas, redukcija, refleksija, vokalizacija, asimilacija, velarizacija, vokalne r i l*

Uvod

Zbog neprestalne alternacije jakih i slabih poluglasa, pred kraj prasl. epohe oni su se počeli osjećati kao fakultativan element, pa su se razvili sekundarni poluglasi. Slabi poluglasi gube se veoma rano pa se često, osobito slabo *ъ*, ne pišu u stsl. spomenicima u sredini riječi, dok se na kraju riječi zadržalo *ъ* i *ь*, sve više gubeći na izgovornoj vrijednosti. Među slavenskim jezicima nailazimo na različit refleks poluglasa koji nerijetko biva poremećen analogijom. Neki od njih uvjetovani su položajem jerova, tj. izazvane sve većom razlikom u izgovoru jakih i slabih, ili iz drugih razloga. U X vijeku dolazi do ispadanja slabih jerova, a u XI su apsolutno izgubili izgovornu vrijednost ali ih pisarska tradicija nastavlja bilježiti uglavnom na kraju riječi kao pisarski manir. S poremećajem analogije u medijalnim dijelovima riječi bilježimo različite modifikacije, u *duplus* ili *triplus* formi oblika, jer je gubljenje slabih jerova dovodilo i do njihova međusobnog zamjenjivanja bez obzira na utvrđenost/neutvrđenost zakona. U jakom položaju dolazilo je do vokalizacije te su jerovi gubili svoju reduciranost i prelazili u pune vokale *o*, *e*, *y* i *i*. Tako dobiveni vokali *y* i *i* ostali su reducirani, pozicijske varijante a ne samostalni fonemi, zbog čega su etiketirani napetim ili napregnutim jerovima.

Konstrukcije s poluglasima – staroslavenska tradicija bosanske redakcije

U korpusu bosanskohercegovačkih inskribiranih stećaka naročitog su značaja epitafi iz faze *genesis* i *progres*, nastali tokom X, XI i XII stoljeća, uglavnom humski, prvotni s poluglasima u slabom i jakom položaju prema tzv. Havlikovu pravilu, s brojnim arhaizmima, registriranim redukcijama, vokalizacijom, u kojima se može pratiti formiranje domaće redakcije. Nakon polovine XII stoljeća poluglasi su uglavnom u slaboj poziciji na kraju riječi koja završava konsonantom, ističući da na određenome broju natpisa pisanje poluglasa nije dosljedno. Slijedivši primjere iz kasnijih faza *cumul* i *placat*, eonimima sve do druge dekade XVIII stoljeća (preciznije 1727. godine kada se javlja posljednji registrirani epitaf), zaključujemo da kroz cijeli period epigrafskih registrovanja nailazimo na upotrebu poluglasa. Poluglasi isključivo bilježe refleks u vokale *a* i *i*, s većom frekvencijom u prvome slučaju. Na znatnome broju slučajeva registriamo neetimološki poluglas.

U X stoljeću vrše se progresivna asimilacija i velarizacija poluglasova čime se omogućavaju oblici tipa *čbto* i *čbto*, *ǩbto* i *ǩbto*. U drugoj polovini X stoljeća slabi poluglasi su se prestali artikulirati, najprije na kraju riječi, dok su se jaki poluglasi izjednačili po kvalitetu i kvantitetu sa ostalim samoglasnicima. Sa vokalizacijom poluglasa, odnosno potpunom redukcijom slabih poluglasa riječi tipa *dbňb* Zb 3 ¹³³₁₅, Zb 4 ²⁴⁵₅₇ - *dan* Zb 2 ⁵⁴₁₁, Zb 3 ¹⁹⁴₅₇ - *dbni* Zb 3 ¹³⁰₁₃ Zb 4 ²⁵²₆₇ - *dni* Zb 1 ¹⁵₃₃, Zb 1 ¹²₂₇, Zb 1 ¹¹₂₅, *cbra* Zb 1 ¹⁸₃₇ - *cara* Zb 4 ²⁷⁶₉₃, Zb 4 ²⁸¹₁₀₁, *cřkvi* Zb 2 ⁹⁵₄₃, *cřkv̌b* Zb 4 ²⁵⁴₇₁, mogle su se pisati i izgovarati, a riječi kao *čbto*, *ǩbto* ili *žblo*, pisale su se na topikalnome korpusu isključivo *čto* Zb 4 ²¹⁷₂₃, *ko* Zb 2 ⁸¹₃₃, Zb 4 ³⁰⁴₁₂₇, odnosno *zlo* Zb 2 ¹¹⁸₆₁, Zb 4 ²¹¹₁₇. Zamjenica *ǩbto* glasi *kto* Zb 2 ⁵⁴₁₁, Zb 4 ²¹¹₁₇ izrealiziranim premještanjem konsonanata *tbko* Zb 4 ³⁰³₁₂₅, Zb 4 ³¹³₁₃₇, *tko* Zb 1 ⁵₁₉, Zb 1 ³³₃₃, Zb 2 ⁸³₃₅, Zb 2 ⁹⁶₄₅, a zatim kako su se na početku našla dva zatvorena konsonanta, radi lakšega izgovora glasi: *ko* Zb 2 ⁸¹₃₃, Zb 4 ³⁰⁴₁₂₇, bez oblika poluglasa. Iako je očekivano, oblik *čto* Zb 4 ²¹⁷₂₃ nije zasvjedočen u realizaciji *što* ili *šta*. Bez početnoga *nj-* u oblicima kao *njega*, bilježimo oblik *jego* Zb 4 ²⁹⁵₁₁₇ od *v̌n + jem̌b*. Prema tome, jerovi su počevši od druge polovine X stoljeća, imali dvojaku vrijednost: glasovnu (vokalizovani jaki poluglasi) i pravopisnu, bez glasovne vrijednosti, ali su se i dalje pisali, naročito na kraju riječi (potpuno redukovani slabi poluglasi).

Od XI stoljeća posebno se obilježavaju mehki poluglasi koji su nekada stajali ispred glasa *j*. Npr. pored *umřb̌b* Zb 4 ²²⁴₃₅ pisalo se i *umřieb̌b* Zb 3 ¹³²₁₅, Zb 3 ¹⁵⁵₂₉, od oblika *umřbiěb̌*, kao i u slučaju *šdrav̌iěb̌* (sa i) što se u XI stoljeću vjerovatno čitalo *zdrav̌ije*, a *šdrav̌iěb̌* (sa ь) čitalo se *zdrav̌je*, dok nije sasvim preovladavao prvi način pisanja i čitanja. Tako je postala jedna od specifičnih glasovnih osobina staroslavenskog jezika, kao novocerkvenoslavenski oblik *zdrav̌iěb̌*, odnosno oblik *zdrav̌iěb̌* Zb 3 ¹²⁹₁₃, Zb 4 ²⁵⁴₇₁ kojeg unutar bosanskohercegovačkih inskribiranih monolita nalazimo uvijekovječene od početka XII stoljeća. Takvo *i* koje stoji ispred glasa *j* zove se *redukovano i*, a poluglas u takvome položaju zove se *napregnuti poluglas*. Kolebanje u obilježavanju tih glasova objašnjava se sličnošću njihova izgovora, jer se poluglas u datome položaju kvalitativno približio glasu *j* koji je zapravo neslogotvoran, odnosno *suglasničko i*, što se ogleda i u obilježavanju tog poluglasa slovom *i*. (Đorđić, 1975: 49) Poluglas se mogao vokalizirati u *i* u oblicima imenica koje su izvedene sufiksom *-bje*: *zlameňiěb̌* Zb 2 ⁹⁴₄₃, Zb 3 ¹³⁸₁₉, Zb 4 ²⁵¹₆₅, *pisaňiěb̌* Zb 4 ³¹³₁₃₇, *zdrav̌iěb̌* Zb 3 ¹²⁹₁₃, Zb 4 ²⁵⁴₇₁, kao što je slučaj i u krajišničkim pismima, s toga ćemo pojavu markirati leksičkim manirom preuzetim iz bosanske redakcije staroslavenskog kakav je u tom pisanom idiomu bio poznat. (Nakaš, 2009:157) Poslije izvršene

redukcije poluglasa u slaboj poziciji i asimilacije $s + d > z$, oblik *zdravie* predstavlja karakteristiku mlađe faze. U novocrkvenoslavenskim oblicima tipa **сѣдѣи** (nominativ, dativ i lokativ jednine) završetak **-и** potječe od **-ѣи**, dok s početka XII stoljeća na natpisu kod Zenice bilježimo prevaziđeni ikavizirani oblik starog duala **сѣдѣи[ѣ]** Zb 4²⁵²₆₇, ali tokom eonimskog javljanja epitafa skraćeni ikavizirani oblik starog duala bilježimo *in continuo* u oblicima pridjeva tipa *boži* Zb 1¹⁵₃₃, Zb 1⁴⁴₆₇, Zb 2¹⁰²₄₉ Zb 4²²²₃₁ (nominativ i akuzativ jd.) za koje bi se očekivao sufiksalni završetak **-ѣѣ**: *božѣѣ*.

Shevelov ističe da se poluglas ispušta samo ispred bezvučnih suglasnika, tj. ispred završetaka **-кѣ**, **-сѣ**, **-тѣ**, **-ѣѣ**, **-сѣѣ**, **-ѣѣ**, ali ne ispred **-нѣ**, **-нѣ** ili **-лѣ**, **-лѣ**. (Shevelov, 1965: 457, Mihaljević, 2002: 207) Pored morfoloških čimbenika tu djeluju i fonološki – zvučni suglasnik onemogućuje gubljenje jera: **бѣлѣгѣ** Zb 4²³⁹₅₁, **полѣгѣ** Zb 4²⁴⁷₅₉. U prilog Shevelova pravila o zadržavanju poluglasa ispred **-нѣ**, **-нѣ** ili **-лѣ**, **-лѣ** idu primjeri: **дѣнѣ** Zb 3¹³³₁₅, Zb 4²⁴⁵₅₇, **едѣнѣ** Zb 4²⁰⁷₁₃, Zb 4²⁴⁹₆₁, **потрѣѣ** Zb 1¹⁵₃₃, **Дивѣнѣ** Zb 1¹⁶₃₅, **Волѣдѣнѣ** Zb 4³¹⁸₁₃₁, što se nastavlja i u primjerima u kojima se poluglas ne vokalizira niti se gubi u slaboj poziciji: **дѣни** Zb 3¹³⁰₁₃ Zb 4²⁵²₆₇. Međutim, primjeri koji u bosanskohercegovačkome epigrafikonu bilježe pojavnost s konstrukcijama *poluglas + bezvučni suglasnik* sijeku se s Shevelovim pravilom o ispuštanju suglasnika: **смрѣѣ** Zb 2¹¹⁷₆₁, Zb 4²²⁴₃₅, **Вѣлкѣѣ** Zb 4²³⁹₅₁, **Грубѣѣ** Zb 4²⁹⁵₁₁₇, **Драгѣѣ** Zb 4³⁰⁷₁₃₁, **Мѣлѣѣ** Zb 4³¹⁰₁₃₃, **Вунѣѣ** Zb 3¹⁴¹₂₁. Tu su i primjeri sa poluglasom koji se piše u slabom položaju: **отѣѣ** Zb 4²¹¹₁₇, **отѣѣ** Zb 4³⁰⁴₁₂₇, **тѣѣ** Zb 4³⁰³₁₂₅, **Стѣѣѣ** Zb 2¹⁰²₄₉, **кѣѣ** Zb 2¹⁰²₄₉, **Вратѣѣ** Zb 2¹⁰²₄₉, **брѣѣ** Zb 4²⁴⁷₅₉, **вѣѣѣѣ(га)** Zb 4²⁴⁷₅₉, **казнѣѣѣ** Zb 2¹⁰²₄₉, Zb 4²⁴⁷₅₉. Uglavnom su primjeri i prvoga i drugog pravila datacije prije XIII stoljeća. George Shevelov drži da su se slabi poluglasi u Ukrajini izgubili polovinom XII stoljeća, na novogordskom području stoljeće kasnije kao i na bjeloruskome području. (Shevelov, 1965: 459) I Mihaljević zaključuje da su se jerovi u slavenskim jezicima izgubili između X i XII stoljeća (Mihaljević, 2002: 210), te da su kasniji poluglasi bez glasovne vrijednosti, pisarska manira naslijeđena iz prošlosti. Činjenica je da topikalni korpus baštini upotrebu slabih poluglasa i do XVII stoljeća, pri tome se u nekim primjerima poluglas piše tamo gdje mu po etimologiji nije mjesto, što ćemo markirati kao *imprudencia scriptoris*, odnosno nedovoljnoj erudiciji pisara ili nespretnosti klesara, ali *errare humanum est*: **зѣмѣѣ** Zb 4²⁸⁶₁₀₅, **бѣлѣѣѣ** Zb 4²³⁹₅₁, **прѣѣѣѣ** Zb 3¹⁵⁰₂₇, **сѣѣѣѣ** Zb 1¹⁸₃₇.

Prema mišljenju Belića krajem XII stoljeća na topikalnome terenu počinje refleksija poluglasa u vokal *a* (Belić, 1969: 77), ali na epitaforma takve primjere potvrđujemo tek od XIV stoljeća: *nikada* Zb 2¹¹⁵₅₉, *samѣ* Zb

2¹⁰²₄₉, Zb 4²⁵¹₆₅, *bosanskoga* Zb 4²⁵¹₆₅, *kada* Zb 4²⁴⁹₆₁, Zb 4³⁰⁶₁₂₉, *tada* Zb 4³⁰⁶₁₂₉, *sad* Zb 2¹¹²₅₇, *lavb* Zb 1³⁶₅₇, *sedamb* Zb 4³⁰⁵₁₂₉. Ali nije se uvijek od poluglasa razvilo *a*, u mnogim je slučajevima poluglas iščezao, a na onim mjestima gdje se nekad nalazio danas se ne izgovara nikakav vokal. Definiralo se pravilo: *ɐ* i *ɐ̃* je prešlo u *a* ondje gdje je poluglas stajao u zatvorenome slogu, a iščezlo je u otvorenome slogu. Oba poluglasa prestala su se izgovarati svuda na kraju riječi iako se *ɐ̃* još dugo pisalo na tom mjestu kao običaj ili manir pisca.

Vokalizaciju poluglasa u *i* možemo slijediti u primjerima: *zdravie* Zb 3¹²⁹₁₃P, *zlamenie* Zb 2⁹⁴₄₃, Zb 3¹³⁸₁₉, *zalmenie* Zb 4²⁵¹₆₅, *pisanie* Zb 4³¹³₁₃₇.

Grafijske zamjene vokala sa poluglasima pratimo u nekoliko slučajeva:

- **poluglas umjesto etimološkog *a*:** javlja se u prefiksionalnoj složenici, konstrukciji s prijedlogom *za* na epitafu iz XII stoljeća: *zɔpisati* Zb 4²⁵²₆₇, te unutar samostalnog prijedloga *na* tokom XV stoljeća: *nɔ zemli* Zb 1⁶₁₉, *nɔ Varda* Zb 1²¹₄₁. Mihaljević tvrdi da se od polovice XIII stoljeća pojavljuju prve zamjene izvornog *a* znakom za poluglas, što se u općem ćirilichnome korpusu, od polovine XIV stoljeća, najprije svjedoči u bosanskim tekstovima. (Mihaljević, 2002:200)
- **poluglas umjesto etimološkog *e*:** javlja se u obliku broja *sedmb*: *sɛdamɔ* Zb 4²⁸⁴₁₀₃.
- **poluglas umjesto etimološkog *o*:** potvrđuje se u oblicima pridjeva *slavɔnɔga* Zb 3¹³⁰₁₃ od *slavɔnoga*, te glagola *hɔtrɔhɔ* Zb 4³⁰⁷₁₃₁ od *hotrati* (supostojе oblici Zb 2¹¹⁷₆₁, Zb 3¹⁸⁹₅₃, Zb 4²¹¹₁₇). U primjeru *slavɔnɔga* Zb 3¹³⁰₁₃, grafijska zamjena *o* sa *ɔ* unutar bosanskoga gramatičkog morfema *-oga*, bi se na ovom neakcentovanom mjestu u riječi mogla tumačiti kao želja pisara da izbjegne mlađi oblik s navedenim nastavkom, koji je analogijom iz zamjeničke deklinacije prodirao u pridjevsku, svjedočeći križanje jezičnih izraza iz dvaju sustava: staroslavenskoga i bosanskoga (leksički morfem iz jednoga sustava + gramatički morfem iz drugoga sustava). U istome obliku genitiva jd. bilježimo i oblik sa staroslavenskim gramatičkim morfemom *slavɔnago* Zb 1¹⁹₃₉ iz XII stoljeća, sa slabim poluglasom i s vokalom *a* u adjektivnome završetku.
- **poluglas umjesto etimološkog *i*:** potvrđuje se u oblicima pridjeva *velko[ga ili go]* Zb 4²⁴⁷₅₉ od *ВЕЛИИИ*, odnosno umjesto *veliko[ga ili go]*. Supostojе oblici velikoga Zb 4²⁵¹₆₅, Zb 4²⁵²₆₇, i u

korpusu crnogorskih epitafa *veliega* (Šekularac, 1994: 95). Također, bilježimo redukciju poluglasa, odnosno vokala i u likovima *velki* Zb 1¹⁸₃₇, Zb 3¹⁵⁵₂₉, Zb 4²⁴⁷₅₉, *velkomučeni* Zb 3¹⁹³₅₅.

Zanimljivost poluglasa ogledala se u njihovoj mogućnosti vršenja uloge spojnice pri izgradnji složenice: *ep̣monaha* (Šekularac, 1994: 229), *Poḍgoṛ* Zb 4²⁵⁴₇₁, položaju u korijenskim slogovima: *sbi* (Šekularac, 1994: 205), *Cṛnovića* (Šekularac, 1994: 197), *Cṛnoeviḳ* (Šekularac, 1994: 217), ili ulozi nastavka *a* u padežnim oblicima:

nominativa - gospọḅ Gojisaṿ Zb 3¹⁷⁸₄₅, *crkṿ baṇ Kulinạ* Zb 4²⁵⁴₇₁,
dva Vlahova *siṇ* Zb 3¹⁴²₂₁

genitiva - *va ime bog̣* Zb 2⁵⁸₁₅, *praviḳ ljeṭ* M Zb 4²³⁴₄₅

lokativa - *ṇ Vukosạ i braṭ mu* Zb 4²⁸³₁₀₃

Slabi poluglas bilježi pojavnost i u oblicima brojeva kao promjenjive vrste:

- osnovnih brojeva:

eḍṇ Zb 4²⁰⁷₁₃ od **ieḍṇ**, odnosno druge osnove za građenje padežnih oblika **ieḍṇ**-, s izuzetkom nominativa i akuzativa jednine muškog roda. U našem jeziku je ta druga osnova prevladala i u nominativu i u akuzativu jednine muškoga roda: *jedan* (a > ь), dok se prva osnova uopstila u formaciji: *jedini*, *jedina*, *jedino*.

ḍva Zb 4²⁸⁶₁₀₅, **dova** Zb 4²¹⁷₂₃, **dva** Zb 3¹⁴²₂₁ od *ḍva*

ṣdaṃ Zb 4²⁸⁴₁₀₃ od **sedṃ** sa zadržanim oblicima poluglasa ali i s refleksom vokalizovanog poluglasa *sedam* Zb 4³⁰⁵₁₂₉. U finalnome dijelu nekih riječi između dva konsonanta nikada nije bio posvjedočen neki vokal, dok u suvremenome jeziku u identičnome položaju već odavno bilježimo pojavnost vokala a. Upravo je takav slučaj s oblikom *sedam*. U vremenu dok su se poluglasi i na kraju riječi izgovarali bilo je **sedṃ**, pa između dva završna konsonanta nije bilo niti je trebalo biti ikakvog vokala, ali kada su se poluglasi prestali artikulirati, počela su se dodavati dva ili tri konsonanta, što bijaše teško za izgovor, zato je između njih umetnut poluglas koji se kasnije reflektirao u a. Identično je u primjeru *jesṃ*, zatim *jeṣṃ* i na kraju *jesam*, odnosno u topikalnome korpusu: *esaṃ* Zb 1¹³, Zb 4²⁷⁹₉₇.

- rednog broja, odnosno brojnog pridjeva u atributskoj upotrebi - **četṿṛto** Zb 4²⁵⁵₇₃ od **četṿṛtoje**, s zadržanim etimološkim poluglasom.

Slučaj s jednosložnim riječima

Od sedam jednosložnih riječi sa poluglasom u staroslavenskome jeziku: prijedlozi *vъ*, *kъ*, *sъ*, veznik *nъ*, anaforska zamjenica *nъ* i pokazne zamjenice *sъ* i *tъ*, u topikalnome korpusu bilježimo:

- tendencije jake vokalnosti zabilježene su u starome prijedlogu *va* (<*vǫ <*vъ). Prijedlog *vъ* i *vъ* koji najčešće dolazi u invokacijskim formulama *vъ dni* Zb3¹²⁹₁₃, *vъ dъni* Zb4²⁵²₆₇, *vъ ime* Zb4²³⁷₄₉, Zb4²⁴²₅₃, daje *u* kada dolazi kao samostalan prijedlog, i kada dolazi u prefikslnim složenicama (*uzeti* Zb 3¹⁵⁰₂₇, *unuk* Zb 4³⁰⁴₁₂₇). Prijedlog se na štokavskome terenu vrlo rano - krajem X ili početkom XI stoljeća, reflektira u *u*: *u ime* Zb1¹⁴₃₀, *u ime* - Kulinova povelja (Grupa autora, 2000: 46), *u tretu* Zb 3¹³³₁₅. Uporedo se u XIV i XV stoljeću bilježila i refleksija poluglasa u vokal *a*: *va ime* Zb 3⁵⁸₁₅, *va se leži* Zb 3¹¹⁶₅₉, ali i ispuštanje istoga: *v leto* Zb 3¹¹⁴₅₉, *v ime* Zb 4²⁷⁹₉₇. O supostojanju oblika svjedoči i *modus duplus* u natpisima u kojima se potvrđuje poluglas, vokalizacija poluglasa u *a* + refleks grupacije u *u*: *va ime oca* + *u to vrime* Zb 1¹₁₃, *va ime oca* + *u toi doba* Zb 4²¹¹₁₇, *vъ ime* + *u to doba* Zb 4²¹⁸₂₅. Refleksiju poluglasa u vokal *a* nalazimo i u svečanim dijelovima povelja najvišega plemstva -*va*, u čemo se oglada težnja ka višem stilu: Tvrtko Kotromanić, 1375, Dabiša 1392. i 1395, Ostoja, 1399, Tvrtković 1405. itd. (Nakaš, 2010: 205)

Pored prijedloga bilježimo i inicijalnu grupu *vъ-*: *vъmrъ* Zb 3¹²⁹₁₃, *vъzdvigoh* Zb 3¹⁹³₅₅, *vъzdiči* Zb 3¹⁹³₅₅. Rjeđe ta grupa dolazi u leksemama vokalizirana u *u*: *unuk* Zb 4³⁰⁴₁₂₇ od *stsl. vъnukъ* (i u korpusu crnogorskih inskribusa *unukъ* (Šekularac, 1994: 161)), *uzeti* Zb 3¹⁵⁰₂₇ od *stsl. vъzeti*. Također, i prefiks *vaz-*, odnosno *uz* potvrđujemo u najstarijem obliku *vъzdvigoh* Zb 3¹⁹³₅₅.

- prijedlog *kъ* potvrđujemo u obliku s otpalim poluglasom u konstrukcijama s dativom: *k Vlatku* Zb 2⁸⁴₃₅, *k mojejimъ* vs[i]mъ. Zb 4²¹¹₁₇.
- prijedlog *sъ* potvrđujemo samo na epitafu s početka XII stoljeća *sъ snъmi jegovrъmi* Zb 3¹²⁹₁₃. U mnogim ostalim primjerima bilježimo oblik s otpalim poluglasom i u po jednim primjerom s vokalizacijom u *a* i *u* pri konstrukcijama s instrumentalom: *sa mnomъ* Zb 3¹⁸⁴₄₉, *su svojemъ rodом* Zb 4²³⁴₄₅, *s dobrimъ sinomъ*, *s Ivanišemъ* Zb 3¹⁷³₄₃, *s krъstirъninomъ*, *s Radašinom* Zb 4²⁰⁹₁₅.

- Primjećujemo varijacije i paralelno korištenje prijedloga *s*, *z* i *š* na epitafima koji bilježe blisku dataciju i često isti *locus* ali i primjere da unutar istoga natpisa imamo ovjekovječen udvojeni *modus* prijedloga: *s hercegomъ i z Bosn[o]mъ* Zb 1 ¹₁₃, *z bratom[ъ]* Zb 4 ²⁴²₅₃, *š Ljubetomъ* Zb 2 ¹¹⁰₅₅.
- pokazna zamjenica *sb* javlja se u vokalizovanome obliku: *a sa županica Rudi* Zb 2 ¹¹₅₄. Uz izrazitu frekventnost imenica tipa *ljeto*, *dan*, *večer* unutar prijedložno-padežnih konstrukcija, ne nailazimo na sintetizam kao danas ; *dbnъ sb, večera ; večerъ sb, ljetos ; lřto sb*. Zamjenica *sb* mogla je stupiti u sintezu s imenicom prije u modusu: *Vbłkьsb* Zb 4 ²³⁹₅₁. Javljaju se i sljedeće manifestacije: oblik genitiva jednine *hrama sego* Zb 2 ¹⁰⁷₅₃, te oblik nominativa jednine *se krst, sei krst, si bileg, si hram*. Kao izrazito arhaičan dolazi oblik u nom. jd. muškoga roda *sai*: *sai kami* koji neki tumače od *sbjb* prema *stsl. sbjb* ili *sejb* (ti su oblici načinjeni prema složenoj deklinaciji pridjeva), ali za oblik *saj* pretpostavićemo da postaje kao i oblik *taj*, tj. od *sa + j*. Pratimo i pojava oblika koje ne potvrđuju deklinacija pokazne zamjenice *sb* kao ni evolucija priloga *sbde*, kao što su: *sei (seji), sie (sije), saj*. Većina padežnih završetaka zamjenice *sb* formirala se pod utjecajem mehke promjene iako korijenski suglasnik **-s* nije mehki ali je zato osnovski samoglasnik mehak: **sb*. Odstupanja od ustaljenih oblika mehke promjene odnose se na one padeže koji se u mehkoj promjeni završavaju na *-4*: npr. *N⁴III⁴*, ali *CH* i *CHII⁻⁴*, *Δ*: *N⁴III^Δ*, ali: *CHII^Δ*, *-ж*: *N⁴III^ж* ali: *CHII^ж*. Već u staroslavenskom periodu nastali su analogijom prema složenoj promjeni novi oblici kao što je nominativ jednine muškog roda *СъИ* ili *СИИ*, *СЕИ* i *СИ*, u srednjem rodu: *СИЕ*, u ženskom *CHII⁻⁴* (Đorđić, 1975: 110) Također, zamjenica *sei* je stari oblik zamjenice u ruskom jeziku sa značenjem *ovaj*, što se može pratiti kao istočnjački utjecaj.
 - pokazna zamjenica *tb* javlja se u obliku *tai bilegъ* Zb 2 ⁸¹₃₃. Arhaična forma ove pokazne zamjenice *tb* > *ta*, bez finalnog *j*, odnosno *i*, pojavila se u krajišničkim pismima iz Primorja: *та град*, *та poca* pa se može pretpostaviti da se u tome ogleda čakavski utjecaj. Međutim, zamjenica je u takvome obliku zabilježena i u jednome pismu iz Dubice (1686.): *та ѿст*, pa njezino prisustvo u toj oblasti moglo bi ukazivati na trag srednjovjekovnog literarnog jezičkog tipa (Nakaš, 2009:300),

pogotovu ako se ima na umu da je takav oblik potvrđen i na glagoljskom spomeniku iz Bužima: *ta gradb*. Zb 4 ²⁷⁶/₉₃ U toj zamjenici *i* koje stoji iza samoglasnika, a porijeklom je od *ji*, moglo je u novocrkvenoslavenskom i u svim današnjim slovenskim jezicima, preći u *j*.

Za prijedloge koji na kraju riječi imaju konsonant nema pravila kad njihov poluglas iščezava a kad prelazi u *a*, pri sintezi s glagolima ili drugim riječima u cjelinu. Npr. *izgubiti* Zb 1 ²⁹/₄₉, *potrēti* Zb 1 ¹⁵/₃₃, *pozidati* Zb 1 ²⁴/₄₃, *podiliti* Zb 2 ¹¹⁷/₆₁, *podrēžati* Zb 1 ²²/₄₁ itd., bez vokala *a* iza prijedloga, pri tome supostojе primjeri: *izibrani* Zb 4 ²⁷⁶/₉₃, odnosno *izabrani*, *sagibohъ* Zb 2 ⁹⁶/₄₅, *sapisatiъ* Zb 3 ¹³⁴/₁₇, *saraniti* Zb 3 ¹⁷³/₄₃, *sazidati* Zb 4 ²⁷⁶/₉₃, gdje je *a* obvezno. Razumljivo je zašto u nekadašnjem *szidati* nije poluglas iščezao jer bi nastao oblik *szidati*, odnosno skupina *szz-* što bi se po zakonu sažimalo, i ne bi bilo razlike između *sazidati* i *zidati*, a razlika je radi smisla nužna. Međutim, u obliku *izabrani* nema takvoga uzroka ali ipak ne opstaje *izbrani*. Veliku pojavnost bilježe i spojevi s zadržanim poluglasom: *izbzidati* Zb 4 ²⁷⁶/₉₃ (uporedo s oblikom *izidati* Zb 4 ²⁷⁹/₉₇), *Podbgorrъ* Zb 4 ²⁵⁴/₇₁, *sbbluditi* Zb 4 ²⁵³/₆₉, *szidati* Zb 2 ⁵⁰/₉, *vbmrъ* Zb 3 ¹²⁹/₁₃, identično kao i u korpusu crnogorskih epitafa: *szidahъ* (Šekularac, 1994: 217), *vbbežati* (Šekularac, 1994: 189)

Prijedlog *nad* zadržava poluglas na kraju *nadb* materiju Zb 3 ¹³⁰/₁₃, kao što je slučaj i s prijedlozima *podb* gradome, *podb* Ključeme Zb 3 ¹⁵⁹/₃₃ *konъ* gospodina Zb 2 ⁴⁵/₆₉, *vb lъto* Zb 3 ⁵⁵/₁₃. Iako je u prijedlogu *na* etimološko *a*: *na* slavu Boga Zb 2 ⁴⁷/₇, *na* Krajine Zb 1 ⁴⁵/₆₉, *na* me Zb 2 ⁶¹/₁₇, postoje uzorci gdje se umjesto *a* piše poluglas: *nъ zemli* Zb 1 ⁶/₁₉, *nъ Varda* Zb 1 ²¹/₄₁.

O glasovnoj vrijednosti grupa *rъ*, *rъ* i *lъ*, *lъ*

Poluglasi kada stoje ispred slova *r* i *l* mogu imati trojaku vrijednost:

- položaj između dva suglasnika: *krъstъ* Zb 2 ¹¹⁸/₆₁, *mrъtva* Zb 2 ¹¹²/₅₇, Zb 3 ¹⁷³/₄₃, Zb 4 ²²²/₃₁, *smrъtъ* Zb 2 ¹¹⁷/₆₁, Zb 4 ²²⁴/₃₅, *krъvъ* Zb 4 ²⁴²/₅₃
- poluglasi su napregnuti, koji se obično pišu slovima *ѣ* odnosno *и* *kristъ* Zb 3 ¹⁵⁶/₂₉ (XVII-XVIII)

- poluglasi s prethodnim *r* i *l* čine digram, tj. označavaju s njima jedan glas (Đorđić, 1975:57) *učrъto* Zb 1 ¹²/₂₇, *hlъmskī* (Šekularac, 1994: 64), ali frekventniji su ipak primjeri s pozicijom poluglasa prije *r* i *l* *črъto* Zb 1 ⁴/₁₇, *сърно* (Šekularac 1994: 217). Umjesto *vlъkъ* nalazimo oblike *Vlъkъ* Zb 4 ³¹³/₁₃₇, ili oblik *Vlъkъsъ* Zb 4 ²⁴⁰/₅₁, što nije slučaj u korpusu crnogorskih epitafa *Vlъkša* (Šekularac, 1994: 158). O artikulacijskoj vrijednosti

vokalnog *l* mnogo govore izrazito frekventniji, različitom sufiksacijom dobiveni oblici *Vukac* Zb 1 ⁴²₆₅, *Vukan* Zb 3 ²⁰¹₆₁, *Vukava* Zb 4 ²⁴⁵₅₇, *Vukašin* Zb 4 ²⁵³₆₉, *Vukčić* Zb 2 ⁷⁴₂₇, *Vukičević* Zb 3 ¹³⁹₁₉, itd.

Grupa *rb* ne odstupa od ustaljene ortografske staroslavenske norme u sljedećim primjerima: [*c*]*rbkьvь* Zb 1 ¹⁹₃₉, *Grьdb* Zb 3 ¹²⁹₁₃. Dokaz da vokalno *r* nije imalo vrijednost artikulacije te da se javljalo isključivo kao ostatak pisarske tradicije, su primjeri likova u kojima se poluglas ne svjedoči u sintetizmu s vokalnim *r*, gdje poluglas nije prešao u puni vokal već se izgubio: *krstь* Zb 2 ⁵⁹₁₇, Zb 3 ¹⁵⁴₂₉, Zb 3 ¹⁵⁵₂₉, Zb 3 ¹⁶⁴₃₅, *mrtvu* Zb 4 ²⁴⁵₅₇, *Tvrtko* Zb 3 ²⁰⁴₆₃. Konstrukcija *voklano r* + *poluglas* je ostatak staroslavenske pisane tradicije, bosanske redakcije. Frekventnije su konstrukcije s jakim položajem poluglasa koji se ne vokalizira nego služi kao marker slogotvornosti, kao tradicionalna grafijska oznaka, odnosno grafijski manir, bez vrijednosti artikulacije.

Primjeri konstrukcija s poluglasom: *učrьto* Zb 1 ¹²₂₇, *črьto* Zb 1 ¹⁴₁₇, *smrьtь* Zb 2 ¹¹⁷₆₁, *crьkvi* Zb 2 ⁹⁵₄₃, *krьstь* Zb 2 ¹¹⁸₆₁, *četrьto* Zb 4 ²⁵⁵₇₃, *Tvьrtka* Zb 4 ²⁴⁵₅₇.

Primjeri konstrukcija u odsustvu poluglasa: *krstь* Zb 2 ⁵⁹₁₇, *Tvrtko* Zb 3 ²⁰⁴₆₃, *mrtvu* Zb 4 ²⁴⁵₅₇. Na početku riječi nije ni grupa *lb* ni *lb* prešla u *u*, već u *la*: *lavь* Zb 1 ³⁶₅₇ od *lbvь*, *lak* Zb 2 ⁶²₁₉ od *lbьgьkь*, *Lazar* Zb 2 ⁹⁵₄₃.

Izvori

- Vego, Marko: Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Zbornik I, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1962.
- Vego, Marko: Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Zbornik II, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1964.
- Vego, Marko: Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Zbornik III, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1964.
- Vego, Marko: Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Zbornik IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1970.

Literatura

- Belić, Aleksandar: Istorija srpskohrvatskog jezika, Univerzitet u Beogradu, Dušan Ristić, Beograd, 1962.
- Damjanović, Stjepan: Staroslavenski glasovi i oblici, Zagreb, 1995.
- Đorđić, Petar: Staroslovenski jezik, Matica srpska, Beograd, 1975.

- Hamm, Josip: Staroslavenska čitanka, Školska knjiga, Zagreb, 1971.
- Hamm, Josip: Staroslavenska gramatika, Školska knjiga, Zagreb, 1974.
- Ivšić, Stjepan: Slavenska poredbena gramatika, Školska knjiga, Zagreb, 1970.
- Jahić, Dževad, Ismail Palić, Senahid Halilović: Gramatika bosanskoga jezika, Dom štampe, Zenica, 2000.
- Jahić, Dževad: Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora, Ljiljan, Sarajevo, 1999.
- Maretić, T.: Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, Naklada jugoslavenskog nakladnog d. d. Obnova, Zagreb, 1931.
- Matasović, Ranko: Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika, Matica hrvatska, Zagreb, 2008.
- Nedeljković, Olga, Poluglasovi u staroslavenskim epigrafskim spomenicima, Slovo: časopis Staroslavenskog instituta, No.17, 1967.
- Peco, Asim: Naš jezik knj. XVI, sv.1-2, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1967.
- Peco, Asim: Sa naših jezičkih izvorišta, Od Kulina bana do naših dana, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2001.
- Stevanović, M.: Gramatika srpskohrvatskog jezika, Obod, Cetinje, 1962.
- Šekularac, Božidar: Tragovi prošlosti Crne Gore, Srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori kraj VIII - početak XVI vijeka, Cetinje, 1994.
- Turbić-Hadžagić, Amira: Bosanski književni jezik, (prvi razvojni period od 9. do 15. stoljeća), časopis Bosanski jezik, za kulturu bosanskoga književnog jezika, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 2005.

Indira SMAJLOVIĆ

BEHAVIOUR OF SEMIVOWELS IN THE CORPUS OF BOSNIAN-HERZEGOVINIAN EPITAPHS

The work represents compaction of behaviour, reduction and reflection of strong and weak semivowels in the corpus of inscribed Bosnian-Herzegovinian tomb stones, general Slavic or autochthonous features of Bosnian recension. Traditional graphic manner of Bosnian recension, and production of old Bosnian forms adopts and adapts types of semivowels of old Slavic tradition, and we therefore in the first phase of *genesis* and *progressus* note conspicuous archaic phenomena (the presence of Glagolitic letters, old forms of Cyrillic letters, the regular use of *q* - *q* Acc. sing. f.), but we also observe the specific phenomenon of appearance of

Bosnian recension: *đerv* of the oldest kind, preposition *u* instead of *vb*, consistent replacement of *y* with *i*, adjective ending *-ga*. In this period the strong semivowel is still noted ѣ: *vъ*, *vъmrě*, *bratъ*, *innemъ* (with missing e), as well as cluster *-ъr* with the rule or with the exemption from the ordinary orthographic norm. Constructions with semivowel from the later periods of development of epigraphic material indicate the system with a single *jer*.

Key words: *inscribed tomb stones, Bosnian recension, strong and weak semivowels, reflection, vocalisation, assimilation*